

МЕТОДИКА ЗІСТАВНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТИЧНИХ КОНЦЕПТІВ

*Соколова Юлія Олександрівна,**асп.**Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Стаття є спробою розробити теоретико-методологічну базу лінгвістичних досліджень сфери морально-ціннісних переконань, настанов та уявлень (етичних концептів), а також окреслити основні підходи та шляхи виділення специфічних особливостей етнічного менталітету, ціннісних орієнтирів народу на тлі універсальних етичних знань людської спільноти.

Ключові слова: *етичні концепти, зіставний метод, ізоморфізм, аломорфізм, метамова, еталон порівняння.*

Етичні знання, сфера морально-ціннісних настанов, розуміння власне моралі, моральності, поділ світу на сфери добра↔зла притаманні, на наш погляд, людству загалом і тією чи іншою мірою кожній етнічній спільноті зокрема, тобто є свого роду універсальними, історично сформованими і відбитими у повсякденній (найвній) етнічній свідомості та колективному несвідомому. Як зазначав французький мовознавець Ж. Вандрієс, "не таке вже помилкове твердження, що існує стільки ж мов, скільки мовців. Але, з іншого боку, не буде помилковим і твердження, що існує тільки одна людська мова під усіма широтами, єдина за своєю суттю" [Вандрієс 1937, 217].

Водночас антропоцентрична наукова парадигма, в рамках якої виник інтерес до нової малодослідженої сфери взаємодії мови і людини, мови і культури, мови і національного менталітету, концепту як ментальної одиниці, ставить перед науковцем-лінгвістом нові **завдання** у дослідженні мови, що вимагає нових методик її опису, нового порядку й підходів під час аналізу її одиниць і категорій.

Відтак, у руслі новітніх лінгвістичних розвідок на передній план виходить проблема визначення **ціннісної структури** концептуальної системи мови, концептуально-аксіологічної основи формування ціннісного досвіду носіїв мови. Особливої **актуальності** набуває необхідність розробити і визначити основні підходи, систему принципів і способів організації та побудови теоретичних і практичних дослідницьких розвідок, які стосуються особливостей ціннісних уявлень і настанов (**етичні концепти**), властивих кожному окремому мовно-культурному соціуму. Іншими словами, необхідно розробити інструментарій, **методологію** лінгвістичних досліджень у рамках цього напрямку та з огляду на **об'єкт** дослідження, яким виступає сукупність морально-ціннісних уявлень і настанов, що знаходять своє вираження в етичних концептах. Необхідно застосовувати методи, що здатні "забезпечити експлікацію когнітивних процедур, які здійснює суб'єкт при інтерпретації культурно значущої референції мовних знаків, яка вилучається із всіх способів денотативно-конотативної презентації культурних смислів" [Телия 1996, 14]. Спочатку варто відзначити ту особливість, на якій наголошував ще С.Г. Воркачов: зіставне дослідження "є доречним та продуктивним лише для концептів-унікалій та концептів-універсалій, що мають часткову міжмовну еквівалентність" [Воркачев 2003, 13]. На основі семантико-функціональних особливостей мовних втілень концептів можливе формування еталонних моделей порівняльного дослідження. Подібні лінгвістичні розвідки здійсню-

ються з огляду на майже аксіомне твердження про нерозривний зв'язок мови, культури та етносу, що зумовлює і визначає формування самої мовної особистості на перетині її фізичного, духовного та соціального "Я". Відтак, є доцільним твердження, що концепти (зокрема й етичні) повинні досліджуватися у рамках комплексного підходу, здатного інтегрувати результати наукових пошуків у багатьох сферах гуманітарного знання (філософії, культурології, психології, етики, історії, релігієзнавства).

У рамках даного контрастивного (зіставно-типологічного, конфронтативного) дослідження вказаної проблематики, а саме місця та ролі етичних концептів у різних лінгвокультурах, застосовуються, з одного боку, загальнонаукові прийоми (такі як **індукція** та **дедукція**), а з іншого – **зіставний метод**, основний у виявленні міжмовних подібностей та відмінностей на всіх стратифікаційних рівнях, специфічних рис та особливого способу концептуалізації дійсності, що "ставить за мету виявлення збігу та розбіжностей у структурах мов, у способах вираження одних і тих самих значень і розрізнення функцій однотипних елементів структури мови" [Кочерган 2006, 16]. Зіставлення є способом поглибленого пізнання системно-функціональних закономірностей мов. Саме контрастивний аналіз дає змогу розглядати одну із порівнюваних мов як окрему картину світу (систему специфічних позначень світу і реалій) та порівнювати, співставляти із нею інші мови, окремі їхні аспекти як оформлення того самого світу, але за допомогою інших значень. При цьому відмінності помітні лише на фоні універсальних подібних рис та, у свою чергу, є шляхом до поглибленого пізнання мовних закономірностей (зокрема універсалій).

Відтак, **синхронно-порівняльний метод** (він же контрастивний, конфронтативний, зіставний, зіставно-типологічний) є базовим у виявленні, виокремленні та узагальненні подібностей та відмінностей мовної фіксації системи морально-ціннісних уявлень (універсального та ідіоетнічного у межах різних лінгвокультур) та їхнього місця, ролі та ступеня впливу на світоглядні системи, життєвий устрій, звичаєві норми різних етносів. Подібний аналіз дає змогу виявити **діасемію** (семантичні розбіжності етичних концептів), **діалексію** (лексичні розбіжності) та **структурно-функціональні розбіжності** (структурний *ізоморфізм* та *аломорфізм*, тобто спільне й відмінне у структурному та функціональному планах), різні аспекти мовного *ізоморфізму* ↔ *аломорфізму*. Синхронічний підхід створює передумови для аналізу мовних фактів у діахронії, адже зіставний метод не обмежується вивченням лише статичних явищ (як-от, встановлення етимології тих чи інших найменувань концептів, визначення шляхів формування сукупності їхніх значень і конотацій).

Здійснення контрастивних досліджень концептів (у нашому випадку етичних) вимагає визначення основних засад і підходів (певного плану, схеми) для чіткого розуміння послідовності розкриття закономірностей їх відображення у різних лінгвокультурах (сюди, зокрема, належить уся сукупність аналітичних прийомів, операцій та процедур, що використовуються під час аналізу взаємозв'язку мови та культури, своєрідний комплекс лінгвістичних, культурологічних та соціологічних методів). Адже "будь-яке контрастивне дослідження є результативним лише за умови дотримання необхідних логічних вимог порівнюваності об'єктів, які повинні бути передовсім однорідними – належати до одного природного чи логічного кла-

су, а ознака, за якою вони порівнюються (основа порівняння), повинна бути суттєвою і належати до класу властивостей, які формують якісну визначеність цих предметів" [Воркачев 2003, 7]. Найперше варто зазначити, що дані концепти повинні розглядатися та аналізуватися з позицій комплексного підходу, здатного інтегрувати результати наукових розвідок у різних галузях гуманітарного знання та відкрити через глибинні структурно-семантичні та функціональні особливості доступ до осягнення колективного несвідомого та історичної пам'яті, яка фіксує та акумулює продукти перцептивного, когнітивного та афективного досвіду взаємодії людини-представника певної етнічної спільноти (мовної особистості) з довкіллям (подібний підхід дотичний до поглядів і теоретичних засад психолінгвістів – І.М. Сеченова, А.Р. Лурія, Л.С. Виготського та інших, які розглядали слово як засіб доступу до єдиної інформаційної бази людини). В межах комплексного підходу виникає необхідність звернутися до аналізу семантичної структури та прагматики окремих слів-варіантів втілення концептів у мовній формі (оскільки зазвичай концепт можна вивчати в основному через лексичні засоби його вираження), що розглядаються в межах кожної лінгвістичної традиції як культурне явище зі своєю специфічною історією (так званий **метод концептуального аналізу**). В межах даного підходу для "створення культурно-лінгвістичного портрета слова слід не просто описувати історію його вживання та інтерпретації. Співставлення етимологічного значення, семантики та прагматики слова повинно розкривати глибинні процеси, що проходять у ньому; з іншого боку, співставлення... механізму породження слова із реальними значеннями, тлумаченням дає можливість простежити особливості мислення, світовідчуття людини, народу, особливості формування та розвитку культури" [Гофман 2001, 214]. Даний підхід, таким чином, включає структурацію, схематизацію концептів та культурологічний опис їхніх складових елементів.

Для повноцінного, багатостороннього та ефективного контрастивного аналізу слід, насамперед, визначити ознаку, за якою співставляються об'єкти, визначені як основа для порівняння (так званий **еталон**, основа порівняння, спільний знаменник). Дослідники-контрастивісти вважають, що таку роль повинна виконувати особлива **метамова** (мова-еталон), яка "не відображає жодної з реально наявних мовних систем, а втілює в собі якийсь ідеальний тип, що служить інструментом порівняння реальних систем" [Кочерган 2006, 81]. Це має бути універсальне утворення для порівняння абсолютно різнорідних, неоднотипних мовних систем. "Така метамова повинна мати імена всіх одиниць і властивостей мов – об'єктів дослідження (у ній мають бути представлені універсальні властивості всіх мов), вираження для різних характеристик цих мов і бути зручною для зіставлення з усіма мовами" [Кочерган 2006, 81].

У лінгвістичних дослідженнях традиційно визначилися три основні методи формування еталону порівняння: в якості еталону може використовуватися сукупність ознак однієї із співставляваних мов (так зване **одностороннє порівняння**); також він може конструюватися із загальних ознак всіх порівнюваних мов та, нарешті, виступати як ідеальна "метамова", тобто "сукупність універсальних або гіпотетичних теоретично визначених інваріантних ознак, за якими співставляються порівнювані мови або мовні явища" [Воркачев 2003, 8].

На наш погляд, найоптимальнішим є використання не одностороннього підходу (у якому вихідним пунктом виступає одна із мов, так звана цільова, а образ другої мови відображається у ній як у дзеркалі), а саме **двостороннього (багатостороннього)**, у якому використовується *третій член порівняння* (*tertium comparationis*).

Водночас варто враховувати той факт, що етичні концепти належать до сфери універсальних, відзначених позитивним смисловим навантаженням феноменів, які, проте, отримують специфічне вираження у кожній із порівнюваних лінгвокультур. Тому спільні особливості, встановлені у такий спосіб, можна, певною мірою, розглядати і як універсальні, притаманні мові людства загалом.

Відтак, найпершим завданням подібних контрастивних розвідок є встановлення набору ознак, за якими відбуватиметься контрастивний аналіз і які формують основу порівняння. Подальше співставлення відбуватиметься за рахунок примноження характеристик, формування набору семантичних ознак, сукупність яких і формує *tertium comparationis*, так званий "**третій член порівняння**", або ж **еталон порівняння**, певну матрицю, на основі якої проводиться повний контрастивний аналіз досліджуваних об'єктів за всією шкалою ієрархічних якісних та кількісних ознак. Відповідно, *tertium comparationis* виступає як основа зіставлення і є набагато ширшим за смисловим навантаженням, ніж **мова-еталон**, оскільки охоплює "не тільки природну чи штучно сконструйовану мову, а й вужчі, конкретніші об'єкти як основу порівняння, наприклад, якусь *поняттєву категорію* (причинність, посесивність, модальність, збірність, детермінація, зворотність тощо)" [Кочерган 2006, 84]. Це основа контрастивних досліджень, поняття, на основі якого простежуються способи його вираження у порівнюваних мовах. Відповідно ж ознаки, що становлять еталон порівняння, "упорядковуються ієрархічно і кількісно, на них вибудовуються відношення логічної закономірності і транзитивності (градуативності), а вся їхня сукупність набуває рис семантичної теорії, яка за певної міри експліцитності та формалізованості може вважатися *семантичною моделлю* або *прототипом*" [Воркачев 2006, 9]. Відповідно саме створення такої моделі і повинно стати першим кроком у вивченні емпіричного матеріалу, наступні ж етапи мають бути присвячені виявленню універсального та ідіотетичного у мовній фіксації, проявах, функціях та ролі етичних концептів на фоні історико-культурологічних та соціальних характеристик різних етносів.

Контрастивний опис концептуальних одиниць, відзначених етнокультурною специфікою вимагає особливої моделі (схеми) розгляду. Потрібно брати до уваги той факт, що "вживання слів, словосполучень, граматичних конструкцій у кожній із мов зумовлені контекстом у широкому сенсі цього терміна (мовним, побутовим, ситуативним, культурно-історичним тощо), і правила мовлення формуються як *тенденція* і характеризують елементи мови передусім із кількісного боку, з боку їх вживання. Саме тому мови унікальні й неповторні не лише в структурно-типологічному плані, а у тому, **що** вони відбирають і **як** вони комбінують мовні засоби у процесі номінації" [Кочерган 2006, 17]. Відтак, зіставне дослідження концептуальних одиниць як певних вербалізованих смислів, "що відображають лінгвоменталітет окремого етносу" [Воркачев 2003, 12] здійснюється саме у руслі лінгво-

культурології з урахуванням морально-ціннісної шкали, яка формує спосіб та стиль життя окремих мовно-національних спільнот.

Зіставне дослідження етичних концептів повинно охоплювати різні аспекти їх реалізації та втілення, зокрема враховувати набутки психології, історії культури, соціології та інших гуманітарних дисциплін, які тим чи іншим чином досліджували роль та місце сфери морально-ціннісних категорій у житті людських спільнот. Таким чином, аналіз слід проводити **системно**, із врахуванням сукупності морально-етичних уявлень, канонів та настанов різних етнічних спільнот, історії їх формування та становлення, релігійних переконань, світоглядних особливостей, соціального устрою, звичаєвого права, традицій побуту тощо. Опис семантики імен духовних цінностей – світоглядних універсалій, в яких закодовані певні способи концептуалізації світу, вимагає звернення до **мовної свідомості** народів, яка по-різному відображає одні і ті самі об'єкти, тобто може фіксувати кардинально відмінний образ цих об'єктів, зумовлений специфікою світосприйняття та своєрідним історично сформованим типом культури мовно-національних спільнот. На думку деяких вчених (С.В. Лур'є, Т.Г. Стефаненко), саме константні образи-уявлення є дотичними до етичної сфери (як, наприклад, уявлення про джерела добра і зла, їхнє протистояння, шляхи та способи перемоги добра над злом), що відображає ієрархічно впорядкована сукупність **ідеологем**, які в рамках різних культур набувають різного змістового наповнення і значимості, формуючи центральну зону та периферію ментальності етносу. Відтак, "тип культури детермінується тим, у який спосіб упорядковуються в... ціннісну шкалу ці одиниці ментальності (ідеологеми), що, у свою чергу, визначається їх змістовно-аксіологічним наповненням. Домінантні риси етнічного світобачення, відбиті в них, можна вважати змістовним планом феномена етнічної ментальності, який, як видається, і формує той чи інший тип культури" [Голубовська 2009, 55].

Відтак, концептуальний аналіз відсилає нас до знань про світ, закодованих в етнічній свідомості та сформованих конкретною культурою, до культурно детермінованих домінант, характерних для певної етнічної ментальності.

На нашу думку, найбільш адекватна і чітка поетапна методологія опису та вивчення етичних концептів була розроблена в рамках **когнітивної лінгвістики**, напряду в мовознавстві, що розглядає мовні форми під кутом зору відображення ними певного бачення світу людиною та способів концептуалізації об'єктивної реальності в мові. Саме **лінгвокогнітивний аналіз** дає змогу, спираючись на мовні факти та лінгвістичні методи, вичленувати потрібну нам когнітивну та культурологічну інформацію, що різносторонньо характеризує обрані для дослідження концепти. Мета такого підходу – вивчення значень всіх слів та виразів, що об'єктивують концепти в національній мові, а також систематизація тих одиниць мовної системи, що репрезентують зазначені імена етичних понять. Інформацію культурологічного характеру забезпечує вивчення семантичної структури слів – репрезентантів етичних концептів, їхньої парадигматики, синтагматики та етимології, дериваційної сітки даних понять, урахування частоти реалізації ключових слів-експлікаторів концептів.

Таким чином, виділяємо наступні етапи опису етичних концептів через аналіз мовних даних: 1) визначення ключового слова, що представляє даний концепт у мові, тобто базових мовних його репрезентацій; 2) побудова та аналіз семантики ключового слова, що вербалізує концепт у мовних формах (тобто аналіз семантичних дефініцій у словниках різних типів); 3) аналіз лексичної сполучуваності ключового слова з метою встановлення найважливіших ознак досліджуваного концепту; 4) вивчення багатозначності слова в історичному діяхронному вимірі (тобто у процесі її розвитку, появи нових конотацій), а також аналіз черговості виникнення нових значень (дозволяє вичленувати ті риси концептів, які визначають даний розвиток); 5) побудова лексико-фразеологічного поля ключового слова; 6) формування дериваційного та лексико-граматичного полів концепту; 7) застосування експериментальних методик (наприклад, психолінгвістичних методів дослідження); 8) аналіз паремій та афоризмів.

Відтак, чим більше із вище зазначених методів та прийомів отримають застосування у зіставному дослідженні імен етичних уявлень, тим більше базових концептуальних ознак буде виявлено і тим ближчою до істини буде побудована нами концептуальна модель. Водночас варто зауважити, що будь-яке уявлення про зміст концепту у свідомості носіїв мови, отримане внаслідок аналізу всієї сукупності мовних засобів його вираження і контекстів, що розкривають його змістове наповнення, не можна вважати повним, оскільки концепт – результат насамперед індивідуального пізнання, узагальнення, категоризації, зафіксований колективним несвідомим. Відтак, жоден лінгвістичний аналіз не може повністю виявити та зафіксувати абсолютно всі засоби мовної та мовленнєвої репрезентації концептів.

Результатом такого дослідження повинна стати "інтерпретація отриманих лінгвістичних результатів, яка передбачає моделювання структури концепту за результатами опису засобів його мовної інтерпретації" [Рудакова 2004, 68], фактів мовної свідомості, виявлених різними лінгвістичними та психолінгвістичними методами. Результатом аналізу отриманого матеріалу має бути опис структури концепту, тобто ядерно-периферійного упорядкування відповідних семантичних шарів та ознак, сукупності концептуальних стереотипів, образів, своєрідно інтерпретованих свідомістю народу.

Таким чином, лінгвокультурні концепти (зокрема, етичні), з одного боку, розглядаються як результат пізнавальної діяльності індивідуума та суспільства у процесі формування базових морально-ціннісних настанов у свідомості етносу, а, відтак, і морального кодексу, який регламентує всі сфери його життєдіяльності; з іншого ж боку, це етнокультурне, структурно-смісловне утворення, вербалізоване у лексичних, фразеологічних та паремійних одиницях, що, окрім базового поняття, містить образ та оцінку. Сама ж сукупність вербальних засобів становить план вираження відповідного лексико-семантичного поля, побудованого навколо ядра, представленого понятійною складовою (іменем концепту), що співвідноситься із сигніфікативним полем, асоціативно-образною (співвідноситься із метафоричним полем) та ціннісною (репрезентована інтерпретаційним полем) складовою.

Статья является попыткой разработать теоретико-методологическую базу лингвистического исследования сферы морально-ценностных убеждений, установок и представлений (этических концептов), а также наметить основные подходы и пути выделения специфических особенностей этнического менталитета, ценностных ориентиров народа на фоне универсальных этических знаний человеческого сообщества.

Ключевые слова: этические концепты, сопоставительный метод, изоморфизм, алломорфизм, метаязык, эталон сравнения.

The article is an attempt of elaboration of theoretical and methodological basis of linguistic research in the sphere of morally valued persuasions, directives and notions (ethics concepts). Main ways and approaches to defining specific features of ethnic mentality, moral principles of peoples are determined on the background of universal ethics knowledge of human community.

Key words: *ethics concepts, comparative method, isomorphism, allomorphism, meta-language, standard of comparison.*

Література:

1. Вандриес Ж. Язык: Лингвистическое введение в историю: [Пер. с фр.] / Ж. Вандриес; ред., предисл., Р.О. Шор, примеч. П.С. Кузнецов. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 410 с.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая; ред. А.Д. Шмелев. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780с.
3. Воркачев С. Г. Эталонность в сопоставительной семантике / С.Г. Воркачев // Язык, сознание, коммуникация. – Вып. 25. – М., 2003 – С. 6–15.
4. Голубовская И.А. Тип культуры в зеркале языка / И.А. Голубовская // Studia Linguistica: [Збірник наукових праць]. – К. – 2009. – Вип. 3. – С. 53-60.
5. Гофман О.В. К вопросу о методе концептуального анализа / О.В. Гофман // Картина мира: модели, методы, концепты. – Томск: Изд-во ТГУ, 2001. – С. 213–217.
6. Кочерган М.П. Основи зіставного мовознавства: [Підручник] / М.П. Кочерган. – К.: Видавничий центр "Академія", 2006. – 424с.
7. Логический анализ языка: Языки этики. – М.: Языки русской культуры, 2000.
8. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / В.Н. Манакин. – К.: Знання, 2004. – 326с.
9. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика: Переводы / Сост. В.П. Нерознак; общ. ред. и вступ. ст. В.Г. Гака. – М.: Прогресс, 1989. – 440с.
10. Попова Т.О. Психосемантика універсальних етичних концептів в етномовній картині світу: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Т.О. Попова; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 208с.
11. Потапчук С.Г. Семантико-когнітивна структура концепту *чистий* в англійській та українській мовах: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 / С.Г. Потапчук; Рівненський інститут слов'янознавства Київського слав'янського університету. – Рівне, 2008. – 208 с.
12. Рудакова А.В. Когнитология и когнитивная лингвистика / А.В. Рудакова. – Воронеж: Истоки, 2004. – 80 с.
13. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М., 1996.